

KRONIKA NAUKOWA

Wojciech K. Szalkiewicz

SZLAK ŚWIĘTEJ WARMII

Historia Świętej Warmii rozpoczęła się w kwietniu 1525 r., kiedy to traktatem krakowskim i hołdem pruskim dobiegła końca ostatnia wojna polsko-krzyżacka. Na mocy traktatu pokojowego zawartego między królem polskim Zygmuntem Starym a wielkim mistrzem zakonu Albrechtem Hohenzollernem – Prusy Krzyżackie zostały sekularyzowane. Jego władca, już jako lennik polskiego monarchy, ksiązę w Prusiech (*dux Prussiae*) rozpoczął rządy w pierwszym na świecie państwie protestanckim. W myśl zasady „czyja władza, tego religia” (*cuius regio eius religio*) narzucił też siłą reformację całej ludności Prus Książęcych. Władca stał się naturalnym protektorem protestantyzmu i jego wyznawców nie tylko z Polski, ale z całej Europy.

Wprawdzie w układzie z królem Albrecht obiecał szanować w swym państwie prawa kościołów i biskupów katolickich¹, jednak wszelkie praktyki katolickie zostały przez księcia zakazane i były tępione. Dla przykładu, korzystając z protekcji księcia ewangelicy z Kętrzyna, podburzeni przez miejscowego starostę, w 1525 r. zniszczyli kaplicę w Świętej Lipce, a czczoną tam figurkę Matki Bożej wrzucili do pobliskiego jeziora. W jej miejscu ustawili szubienicę, bardzo dosadne ostrzeżenie dla katolickich pielgrzymów, licznie już wówczas przybywających do tego sanktuarium.

Konwersja Albrechta sprawiła, że biskupstwo warmińskie utraciło jurysdykcję kościelną nad wiernymi na większości dawnych ziem krzyżackich, poddanych obecnie władzy duchowej biskupów–protestantów. W ten sposób tylko jedna trzecia ówczesnych Prus została wierna Rzymowi. Warmia zawiśla na kształt katolickiego półwyspu w otaczającym ją z trzech stron protestanckim księstwem pruskim². Jednak „stan posiadania” kościoła rzymskiego na tych ziemiach mógł ulec radykalnemu zmniejszeniu, zważywszy na gwałtowne szerzenie się wówczas nauk Marcina Lutra w miastach, szczególnie zaś w Elblągu, Toruniu i Gdańsku.

W odpowiedzi na sekularyzację Prus Książęcych i postęp reformacji biskup warmiński Maurycy Ferber (1523–1537) podjął zdecydowaną walkę z luteranizmem, szerzącym się w jego okrojonej diecezji. W ordynacji krajowej z września

¹ W. Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej*, Warszawa 1986, s. 94.

² *Ibidem*, s. 318.

1526 r. uznał katolicyzm za jedyną religię na podległym mu terenie i nakazał jego opuszczenie innowiercom: „Naśladując przykład króla polskiego zarządza się, aby mieszkańcy Warmii trzymali się dawnej religii, to jest katolickiej. Kto się temu nie podporządkuje, musi w okresie miesiąca opuścić teren biskupstwa”³. Ostatecznie, głównie za sprawą kardynała Stanisława Hozjusza, jednego z czołowych przywódców polskiej i europejskiej kontrreformacji, biskupa warmińskiego (1551–1579), ziemia ta nie przyjęła reformacji Lutra i pozostała katolicka, związana z Rzymem⁴.

Do czasów rozbiorów polscy biskupi nadawali mieszkańcom tej krainy polską kulturę, która tu się zakorzeniła i stworzyła osobliwą tradycję, przekazywaną z pokolenia na pokolenie. Przywiązanie Warmiaków do swej religii było najsilniejszą więzią spajającą tę niewielką społeczność, szczególnie w czasach porozbiorowych, gdy władze pruskie podejmowały różne działania zmierzające do unifikacji narodowościowej i wyznaniowej swojego kraju. Było też jej wyróżnikiem.

Jak pisał etnograf polskiej Warmii ks. Walenty Barczewski: „Ludność warmijska jest głęboko religijna, pracowita, spokojna i nadzwyczaj konserwatywna. Temu konserwatyzmowi (...) zawdzięczamy, że lud pozostał polskim, że się oparł wszystkim germanizatorskim zapędom i że na długo jeszcze takim pozostanie”. Zwracając uwagę na wyróżniki Warmii napisał: „Kiedy obrany Nadreńczyk, ks. dr Filip Krementz z Koblencji został biskupem warmińskim w 1867 r., nie znając Warmii, pytał się podróżującego tamto dotąd ziomka swego, co to za kraik ta Warmia i dostał odpowiedź, że tam dużo krzyżów po drogach, zawołał radośnie: gdzie dużo krzyżów, tam i wiele miłości do krzyża”⁵.

Historycznie ukształtowana Warmia, region odrębny kulturowo, etnograficznie i przede wszystkim religijnie „skończyła się” zimą 1945 r., w wyniku ucieczki rdzennej ludności Prus Wschodnich przed Armią Czerwoną. Późniejsze akcje wysiedleńcze tutejszych autochtonów, tak Niemców, jak też Mazurów i Warmiaków oraz napływ osadniczej ludności polskiej m.in. z Kresów II Rzeczypospolitej sprawiły, że katolicyzm wprawdzie jest religią dominującą na tych terenach, ale opartą już na innych tradycjach kulturowych. W powszechnej świadomości obecnych mieszkańców regionu pojęcie „Świętej Warmii” uległo zatarciu. Zwłaszcza, że w czasach Polski Ludowej o ile podnoszony był temat polskości tych „Ziem Odzyskanych” w Prusach, o tyle ze względów ideologicznych starano się pomijać temat roli kościoła i religii katolickiej w tzw. przebudzeniu narodowym Warmiaków, jakie miało miejsce w drugiej połowie XIX w. „Było [ono] podsycane echem powstań narodowych, działaniami Polaków w zaborze pruskim, Pomorzu i Wielkopolsce. Do

³ J. Chłosta, *Niezwykłość Warmii w kulturze polskiej*, www.domwarminski.pl [7.06.20].

⁴ S. Ewertowski, *Kulturowy i gospodarczy wymiar „świętych miejsc” regionu Warmii i Mazur*, „Studia Warmińskie” 2010, nr 47, s. 112.

⁵ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 2008, s. 33.

działaczy z tych ziem zwracał się Andrzej Samulowski z wezwaniem, aby nie zapominali o rodakach na Warmii, gubiących swą świadomość narodową. To polskie odrodzenie zostało wzmocnione wymową Objawień Gietrzwałdzkich w letnich miesiącach 1877 roku. Mówił i pisał Samulowski: 'Skoro Przenajświętsza Paniienka przemówiła do dzieci warmińskich po polsku, to grzechem jest, jeśli ktokolwiek języka ojczystego, jako daru Bożego się wyrzeka'⁶.

„Rok 1945 dla Warmiaków był cezurą dzielącą czas na ten do 1945 roku, postrzegany jako lata stabilizacji, w miarę dostatniego życia. To był ich świat niemiecki, świat polski to czas niepewności, nieszczęścia, braku poczucia stabilizacji. Miniony świat niemiecki stawał się ideałem, którym w rzeczywistości nie był. Ten nowy polski świat tworzyli także polscy osadnicy, z którymi Warmiacy spotykali się na nabożeństwach w kościołach, na targach, byli wreszcie ich sąsiadami. Nowej rzeczywistości ludność warmińska nie akceptowała, tak jak nie akceptował jej polski osadnik. Brakowało poczucia stabilizacji, stałości polityki rolnej, ideologia wciskała się wszędzie, nawet w krąg rodzinny'⁷.

Nierozumienie historii oraz procesów społecznych mających miejsce na terenach dawnych Prus Wschodnich, sprawiły, że po II wojnie światowej wszystkich nie przyznających się do niemieckich korzeni autochtonów zamieszkujących te tereny zaczęto określać jako Mazurów, a ziemie te Mazurami. I pod tą nazwą funkcjonują w zbiorowej świadomości Polaków, jako niezwykle atrakcyjna i popularna turystycznie Kraina Wielkich Jezior.

Na szczęście z czasem dostrzeżono jednak Warmię, a region zaczęto nazywać Warmią i Mazurami. Dzięki staraniom wielu osób i organizacji społecznych oraz duchownych Kościoła katolickiego zaczęto popularyzować jej historię, kulturę i obyczaje. Rozpoczął się proces „odpominania” Warmii⁸, co ostatecznie zostało usankcjonowane w nazwie nowego województwa powstałego w 1999 r. w wyniku reformy podziału administracyjnego kraju. W jego granicach znalazł się praktycznie cały obszar historycznej Warmii⁹.

„Święta Warmia” jako określenie przestrzeni historycznej odwołującej się do tradycji katolickiej pojawiła się ponownie w obiegu publicznym za sprawą papieża Jana Pawła II. Dnia 6 czerwca 1991 r. na zakończenie mszy świętej odprawionej

⁶ J. Chłosta, *op. cit.*

⁷ A. Achremczyk, *Warmia*, Olsztyn 2011, s. 558–559.

⁸ H. Orłowski, *Warmia z oddali. Odpominanie*, Olsztyn 2000.

⁹ Od 1975 roku, północna część Warmii – region braniewski znajdował się w granicach województwa elbląskiego, reszta – nowego województwa olsztyńskiego. Przed reformą tereny te znajdowały się w granicach administracyjnych województwa olsztyńskiego, utworzonego z dawnego okręgu mazurskiego w 1946 r. Obecnie zasadniczo granice historycznej Warmii pokrywają się z granicami administracyjnymi trzech powiatów ziemskich województwa warmińsko-mazurskiego: braniewskiego, lidzbarskiego oraz olsztyńskiego. Wyjątkiem jest tu warmiński Reszel znajdujący się obecnie w granicach „mazurskiego” powiatu kętrzyńskiego. W granicach powiatu olsztyńskiego znajduje się z kolei miasto-gmina Olsztynek, historycznie leżące na terenach dawnego państwa krzyżackiego – Mazur.

w Olsztynie Ojciec Święty powiedział: „Warmia była zawsze wierna Bogu i Kościołowi katolickiemu, zasługując na zaszczytne miano Świętej Warmii. Świadczą o tym liczne kościoły, kaplice i krzyże przydrożne, kult Męki Pańskiej, w szczególności cześć oddawana Matce Najświętszej w Gietrzwałdzie, Świętej Lipce, Krośnie i Stoczku Warmińskim...”

W połowie pierwszej dekady XXI w. zaczęła krystalizować się idea wykorzystania dziedzictwa kulturowego i tożsamości regionu dla jego rozwoju gospodarczego.

Jak pisał Adam Sierzputowski, starosta olsztyński w latach 1998–2008: „W Powiecie Olsztyńskim zrodził się pomysł opracowania programu, którego głównym celem byłaby promocja wybranych dziedzin i Warmii jako całości. Autorzy opracowania [*Tożsamość ziemi warmińskiej* – dop.¹⁰] uznali, że gospodarka turystyczna na Warmii jest jedną z najważniejszych szans rozwojowych tego regionu. Stwierdzono, że istnieją możliwości rewitalizacji rodzimości historycznej, kulturowej, przyrodniczej i osadzenie wizerunku regionu na poczynającym się od 1241 r. dziedzictwie biskupiego Księstwa Warmińskiego. (...) Osiągnięcie tego celu powinno być programowo oparte o współczesne rozumienie regionalizmu, w tym tożsamości regionalnej Warmii, jako elementu *universum*, europejskiej przestrzeni historii, kultury i przyrody”¹¹.

Z tej idei wywodzi się Stowarzyszenie „Dom Warmiński”, zawiązane 22 lutego 2006 r. z inicjatywy starostów: olsztyńskiego, braniewskiego i lidzbarskiego. „Jego głównym celem jest rozwój gospodarki turystycznej Warmii poprzez udostępnianie i popularyzowanie jej dziedzictwa kulturowego. Stowarzyszenie wspiera i promuje turystykę jako źródło wzrostu ekonomicznego, równoważenia rynku pracy oraz podnoszenia atrakcyjności inwestycyjnej w powiatach i gminach obejmujących obszar historycznej Warmii. Prowadzi działalność wspomagającą rozwój gospodarczy, w tym rozwój przedsiębiorczości w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i tradycji na terenie Warmii”¹².

Jednym z głównych celów działania Stowarzyszenia było wykreowanie własnego, rodzimego produktu turystycznego, wykorzystującego istniejący potencjał: tożsamość regionalną, osobiwą historię, wyróżniającą region w kraju oraz specyficzny krajobraz przyrodniczy i kulturowy.

W roku 2008 narodził się pomysł utworzenia pielgrzymkowo-turystycznego szlaku *Święte miejsca Warmii*. Miał służyć promocji, eksponowaniu walorów regionu i wzrostowi jego turystycznej atrakcyjności w oparciu o warmińskie miejsca pielgrzymkowe i sanktuaria stanowiące nie tylko bogate dziedzictwo kultury chrze-

¹⁰ *Tożsamość ziemi warmińskiej – monografia*, red. M. Dziugiel-Łąguna, M. Łonyszyn, M. Pawelec, Lidzbarsk Warmiński 2005.

¹¹ A. Sierzputowski, *Wzmacnianie tożsamości Warmii*, www.domwarminski.pl [7.06.2020].

¹² www.domwarminski.pl [7.06.2020].

ścijańskiej, ale również ważną spuścizną historyczną regionu. Zakładał wielopłaszczyznowe współdziałanie środowisk: naukowego, duchowieństwa, administracji państwowej i samorządowej, mediów i stowarzyszeń na rzecz wyeksponowania najcenniejszych zabytków regionu oraz upowszechnienia miejsc kultu religijnego, a także zwiększenia ruchu pielgrzymkowego i turystycznego w regionie. Dlatego też na planowanym szlaku turystycznym *Święte miejsca Warmii* miało znaleźć się siedem sanktuariów pielgrzymkowych: Chwałęcín, Gietrzwałd, Głotowo, Krosno, Stoczek Klasztorny, Święta Lipka i Tłokowo.

Stronami zawartego 13 maja 2008 r. w Olsztynie porozumienia, oprócz wspomnianych sanktuariów, byli także: Wojewoda warmińsko-mazurski, Marszałek województwa, Rektor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, dyrektorzy: Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków oraz Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, prezesi: Warmińsko-Mazurskiej Regionalnej Organizacji Turystycznej, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Radia Olsztyn SA oraz dyrektor olsztyńskiego oddziału TVP. Odpowiedzialnym za koordynację realizacji projektu miał być Dom Zakonny Zgromadzenia Księży Marianów w Stoczku Klasztornym.

Ja wynikało z ich deklaracji, sygnatariusze chcieli tą drogą przyczynić się do zwiększenia ruchu pielgrzymkowego i turystycznego w regionie: „Wzrost popytu na obsługę turystów stworzy nowe możliwości rozwoju przedsiębiorczości mieszkańców, może też być źródłem ich powiększonych przychodów, jak również wspomaga upowszechnienie historycznych miejsc kultu religijnego na Warmii”¹³.

Dzięki pozyskanym rok później środkom z Regionalnego Programu Operacyjnego szlak miał zostać uruchomiony w 2010 r.¹⁴. Niestety, ten ciekawy projekt nie doczekał się realizacji, a nie ulega wątpliwości, że atrakcyjne turystycznie dziedzictwo religijne regionu to ogromny potencjał do tej pory wykorzystywany w niewielkim stopniu.

Niemniej w międzyczasie na rynku księgarskim ukazało się kilka interesujących pozycji przewodnikowych, tematycznie związanych z tym pomysłem, m.in.: *Święta Warmia* Szymona Dreja¹⁵, *Warmińsko-Mazurskimi Szlakami* Mariana Jura-ka i Stanisława Harajdy¹⁶, *Sanktuaria Archidiecezji Warmińskiej* s. Janiny Bosko i ks. Jacka Macieja Wojtkowskiego¹⁷ oraz *Najpopularniejszy szlak pielgrzymkowy po sanktuariach Warmii i Mazur* autorstwa ks. Krzysztofa Bielawnego¹⁸.

Po prawie dekadzie przerwy, w roku 2019 temat „Świętej Warmii” powrócił za sprawą Starostwa Powiatowego w Olsztynie, które zaczęło wdrażać nową

¹³ *Święte miejsca Warmii*, https://stoczek.pl/Swiete_miejsca_Warmii [7.06.2020].

¹⁴ *Powstanie szlak turystyczny „Święte miejsca Warmii”*, PAP [26.12.2009 r.].

¹⁵ S. Draj, *Święta Warmia*, Olsztyn 2007.

¹⁶ M. Jurak, S. Harajda, *Warmińsko-Mazurskimi Szlakami*, Olsztyn 2008.

¹⁷ J. Bosko, J. Wojtkowski, *Sanktuaria Archidiecezji Warmińskiej*, Olsztyn 2009.

¹⁸ K. Bielawny, *Najpopularniejszy szlak pielgrzymkowy po sanktuariach Warmii i Mazur*, Olsztyn 2009.

strategię swojej promocji opartą na hasle: *Warmia jest miła...* – wykorzystującym słowa hymnu regionu *O Warmio moja miła* autorstwa Marii Paruszewskiej, ... *i nie-spieszna* – gdyż w listopadzie tego roku Powiat został członkiem wspierającym międzynarodowej sieci Cittaslow, Miast Dobrego Życia. Stąd też marką wiodącą wykorzystywaną w działaniach marketingowych stała się WARMIA.

W czerwcu 2020 r. Powiat Olsztyński rozpoczął kampanię promocyjną turystyczno-pielgrzymkowego *Szlaku Świętej Warmii*. Ten nowy produkt turystyczny tworzy szesnaście „stacji” obejmujących nie tylko mniej lub bardziej znane sanktuaria, ale także miejsca związane z ludźmi i historią biskupiego księstwa warmińskiego. Pierwsza z nich to Bałdy, *Wrota Warmii*, przez które z Warszawy przybywali do swojej diecezji kolejni biskupi warmińscy. Następne są: Gietrzwałd, Olsztyn, Głotowo, Dobre Miasto, Lidzbark Warmiński, Stoczek Klasztorny, Bisztynek, Reszel, Święta Lipka, Tłokowo, Krosno, Chwałęcín, Pieniężno i Frombork. Szlak kończy się w Braniewie, pierwszej historycznej stolicy regionu.

Dlatego propozycja *łosiery* (co w gwarze warmińskiej oznacza pielgrzymkę) tą trasą nie jest kierowana wyłącznie do pielgrzymów licznie odwiedzających sanktuaria maryjne w Gietrzwałdzie czy Świętej Lipce. Odnosi się do całego segmentu tzw. turystyki religijnej, która obejmuje także podróżników, których spotkania z kulturą duchową i materialną regionu wynikają z ciekawości, z chęci zobaczenia miejsc, o których kiedyś czytali lub słyszeli.

W swoich działaniach promocyjnych Powiat postawił na niestandardowe narzędzia z wykorzystaniem wielu kanałów dystrybucji. Strategia zakłada bowiem współpracę z różnymi lokalnymi partnerami, zarówno pozostałymi powiatami warmińskimi, jak i leżącymi na szlaku samorządami gminnymi, lokalnymi mediami, jak i przedsiębiorcami. Swoim patronatem projekt objął Arcybiskup, Metropolita Warmiński.

Podstawą działań marketingowych jest opracowany przez pracowników działu promocji książkowy „przewodnik” po szlaku¹⁹. Nie jest to jednak klasyczny bedeker, ale rodzaj opowieści o historii regionu, ważnych postaciach z nim związanych, legendach, dla których punktem wyjścia jest architektura sakralna poszczególnych stacji.

Ów „przewodnik” drukowany był w odcinkach na łamach „Gazety Olsztyńskiej”. We współpracy z lokalną firmą producencką powstała też jego wersja dźwiękowa w postaci audiobooka w wersji mp3. Przewodnik był też podstawą scenariusza dla 17-odcinkowego cyklu audycji przygotowanych i emitowanych przez TVP oraz innych multimedialnych. Wszystkie materiały multimedialne zgromadzone zostały na dedykowanej szlakowi stronie internetowej: szlakswietejwarmii.pl.

Ważną rolę w planie promocji odgrywały również działania na polu public relations prowadzone w oparciu o współpracę z lokalnymi mediami (przy

¹⁹ W.K. Szalkiewicz, *Szlak Świętej Warmii*, Olsztyn 2020.

współdziałale samorządów lokalnych z terenu całej historycznej Warmii) nie tylko powiatu olsztyńskiego czy samego miasta Olsztyna. Obejmowały i obejmują one nie tylko dystrybucję informacji poprzez „klasyczne” media, ale przede wszystkim poprzez ich wymianę za pośrednictwem mediów społecznościowych.

Wsparciu tych działań służą także różnego rodzaju eventy marketingowe organizowane przez olsztyńskie starostwo i realizowane we współpracy z lokalnymi przedsiębiorcami. *Warmiński Chleb Pielgrzyma, Warmińskie Piwo Łosierowe, Sublimat winny Mikołaja Kopernika* itp., wpisują się w idee „turystycznej pielgrzymki”. Wykorzystując layout i logo projektu (oparte na pracach Anastazji Fietisowej, białoruskiej malarki, autorki wielu prac poświęconych regionowi) stanowią narzędzie promocji szlaku, a z drugiej strony – są także nietuzinkowymi pamiątkami z pobytu na Warmii, a zarazem narzędzie jej promocji.

Bo Szlak Świętej Warmii to nie tylko trasa turystyczna. Przede wszystkim jest to pierwszy w historii, realizowany wspólnie przez „warmińskie” samorzady, kompleksowy projekt promocji subregionu, nadal pozostającego w cieniu Mazur. Najlepszym tego przykładem jest tu akcja promocyjna „Mazury cud natury”, realizowana w latach 2009–2011 przez władze samorządowe województwa za kwotę prawie 2,5 mln złotych. Między innymi przez takie działania przybywający do regionu turyści w zdecydowanej większości nie wiedzą, że Warmia stanowi wyodrębnioną krainę – „nie leży na Mazurach”²⁰. Tak jak i w powszechnej świadomości obecnych mieszkańców regionu nie funkcjonuje pojęcie ani „Świętej Warmii”, ani poczucie zamieszkiwania w dawnych Prusach. Jeszcze dziś dla wielu Warmiaków i Mazurów w drugim i trzecim pokoleniu jest to kraina mało znana.

„Warmia, aczkolwiek można mówić o tym subregionie tylko w kategoriach historycznych, bo pod względem administracyjnym jest niemożliwa do wyodrębnienia, może stanowić przedmiot tzw. polityki terytorialnej zainicjowanej przez UE. Przeszłość Warmii pokazuje: dorobek materialny, naukowy, duchowy, organizacyjno-administracyjny i kulturowy może być ‘lokomotywą koniunktury’ obecnie i w przyszłości”²¹.

Problem nie dotyczy tylko promocji turystycznej, ale jest zdecydowanie szerszy, ponieważ wiąże się ze strategią rozwoju województwa. Dokument przyjęty przez radnych Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego 25 czerwca 2013 r.²², jako tzw. inteligentne specjalizacje regionu wskazuje: ekonomię wody, żywność wysokiej jakości oraz drewno i meblarstwo. Pominęto więc zupełnie rozwój turystyki jako jednego z wiodących działów gospodarki regionu, mimo iż autorzy opracowania widzą w jego bogactwie kulturowym jedną z jego mocniejszych

²⁰ Jedyne port lotniczy województwa w Szymanach k. Szczytna nosi wprowadzającą w błąd nazwę „Olsztyn – Mazury”.

²¹ M. Łaguna, T.M. Łaguna, *Uwarunkowania tożsamości Warmii*, www.domwarmiński [7.06.20].

²² Uchwała Nr XXVIII/533/13 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 25 czerwca 2013 r. w sprawie przyjęcia Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025.

stron. Niewiele w tym zakresie wniosła nowelizacja *Strategii...* dokonana w lutym 2020 roku²³. A przecież dziedzictwo historyczne regionu to wartość oraz atrakcja turystyczna, wiążąca się z korzyściami gospodarczymi i ekonomicznymi.

dr Wojciech K. Szalkiewicz
Starostwo Powiatowe w Olsztynie

BIBLIOGRFIA

Źródła:

Achremczyk Stanisław

2011 *Warmia*, Olsztyn.

Achremczyk Stanisław (red.)

2008 *Poczet biskupów warmińskich*, Olsztyn.

Barczewski Walenty

2018 *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn.

Bielawny Krzysztof

2009 *Najpopularniejszy szlak pielgrzymkowy po sanktuariach Warmii i Mazur*, Olsztyn.

Bosko Janina, Wojtkowski Jacek

2009 *Sanktuaria Archidiecezji Warmińskiej*, Olsztyn.

Chłosta Jan

Niezwykłość Warmii w kulturze polskiej, http://www.domwarminski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=305:jan-chlosta-niezwyklosc-warmii-w-kulturze-polskiej&catid=51&Itemid=190 [7.06.2020].

Drej Szymon

2007 *Święta Warmia*, Olsztyn.

Ewertowski Stefan

2010 *Kulturowy i gospodarczy wymiar „świętych miejsc” regionu Warmii i Mazur*, „Studia Warmińskie”, nr 47.

Jurak Marian, Harajda Stanisław

2008 *Warmińsko-Mazurskimi Szlakami*, Olsztyn.

Konopczyński Władysław

1986 *Dzieje Polski Nowożytnej*, Warszawa.

Orłowski Hubert

2000 *Warmia z oddali. Odpominanie*, Olsztyn.

Szalkiewicz Wojciech Krzysztof

2020 *Szlak Świętej Warmii*, Olsztyn.

Dziugiel-Łaguna Magdalena, Łonyszyn M, Pawelec M (red.)

2005 *Tożsamość ziemi warmińskiej – monografia*, Lidzbark Warmiński.

²³ 18 lutego 2020 r. Sejmik Województwa Warmińsko-Mazurskiego uchwalił strategię rozwoju regionu pn. *Warmińsko-Mazurskie 2030. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego*.